

Повернення

Про книгу

Вони повернулися з війни. Вони вижили. І тепер треба жити далі. Звичайний солдат німецької армії Ернст Біркгольц та його товариші мають звикати до мирного світу. Покалічені війною, з ампутованими кінцівками та деформованими душами, вони розуміють: усе, що було важливим колись, втратило значення. Попри страх, безнадію, самотність колишні солдати намагаються шукати новий сенс життя. Але не в кожного буде шанс почати все спочатку. Так, вони повернулися з війни. Та чи закінчилася вона для них остаточно?..

ПОВЕРНЕННЯ

Еріх Марія
Ремарк

КСД

*Erix Mariя
Ремарк*

ПОВЕРНЕННЯ

*Erich Maria
Remarque*

Der Weg zurück

Роман

ХАРКІВ
2022 КСД

Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля»
2022

ISBN 978-617-12-9485-1 (epub)

Жодну з частин цього видання не можна копіювати або відтворювати в будь-якій формі без письмового дозволу видавництва

Електронна версія зроблена за виданням:

Публікується за сприяння «Mohrbooks AG Literary Agency» та «Synopsis Literary Agency»

Перекладено за виданням: Remarque E. M. Der Weg zurück : Roman / Erich Maria Remarque. — Köln : Kiepenheuer & Witsch, 1999. — 334 S.

Переклад з німецької *Наталки Сняданко*

Дизайнер обкладинки *Петро Вихорь*

Ремарк Е.-М.

Р37 Повернення : роман / Еріх Марія Ремарк; пер. з нім. Н. Сняданко. — Харків : Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2022. — 288 с.

ISBN 978-617-12-9272-7

ISBN 978-3-462-02728-0 (нім.)

Вони повернулися з війни. Вони вижили. І тепер треба жити далі. Звичайний солдат німецької армії Ернст Біркгольц та його товариші мають звикати до мирного світу. Покалічені війною, з ампутованими кінцівками та деформованими душами, вони розуміють: усе, що було важливим колись, втратило значення. Попри страх, безнадію, самотність колишні солдати намагаються шукати новий сенс життя. Але не в кожного буде шанс почати все спочатку. Так, вони повернулися з війни. Та чи закінчилася вона для них остаточно?..

УДК 821.112.2

© New York University, successor-in-interest to the literary rights of The Estate of the Late Paulette Goddard Remarque, 1931

© Depositphotos.com / alex_server, обкладинка, 2022

© Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», видання українською мовою, 2022

© Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», переклад, 2014

© Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», художнє оформлення, 2022

Солдати, яких повернули вітчизні,
прагнуть знайти шлях до нового життя.

Вступ

Залишки другого взводу лежать у розстріляному окопі в тилу фронту та дрімають.

— Дивні гранати, — раптом каже Юпп.

— Чому? — питає Фердинанд Козоле й піднімає голову.

— Ти тільки послухай! — відповідає йому Юпп.

Козоле приставляє руку до вуха та слухає. Ми також вслухаємось у ніч. Але не чуємо нічого, крім приглушених артилерійських пострілів і пронизливого відлуння вибухів гранат. Справа долинають лише скрип машин і час від часу чийсь крик. Але це ми чуємо вже не вперше, тож немає сенсу зайвий раз говорити щось.

Козоле скептично дивиться на Юппа.

— Якраз замовкло, — зняковіло виправдовується той.

Козоле знову критично оглядає його. Та оскільки на Юппа це ніяк не впливає, він відвертається й бубонить:

— Це в тебе у животі бурчить від голоду, от і все. Краще лягай спати, буде більше користі.

Він руками формує собі із землі щось схоже на підпору для голови й обережно вкладається так, щоб ноги не зіслизнули у воду.

— Важко повірити, що вдома чекає дружина й двоспальне ліжко, — бурмоче він уже із заплющеними очима.

— Завжди знайдеться охочий полежати біля неї, — відгукується зі свого кутка Юпп.

Козоле розплющує одне око й кидає на Юппа пронизливий погляд. Схоже на те, що він збирається встати. Але він тільки говорить:

— Я б тобі не радив, ти, сич рейнський!

І відразу ж чується його гучне хропіння.

Юпп знаком кличе мене до себе. Я лізу через чоботи Адольфа Бетке й сідаю поряд із Юппом.

Боязко глянувши на хропуна, він із гіркотою зауважує:

— У таких, як він, немає жодного уявлення про освіту, запевняю тебе.

До війни Юпп служив у Кельні писарчуком у якогось адвоката. І хоч він уже три роки як солдат, але все ще доволі вразливий і чомусь прагне, щоб тут, на фронті, його вважали освіченою людиною. Що саме це означає, він, звичайно, і сам не знає, але з усього почутого ним

раніше в нього чомусь міцно засіло в голові саме слово «освіченість», і він чіпляється за нього, як потопельник за соломинку. Утім, тут у кожного є щось схоже: в одного — дружина, у другого — своя справа, у третього — чоботи, у Валентина Лаєра — шнапс, а в Тьядена — бажання ще хоч раз у житті наїстися великих бобів із салом.

Козоле, почувши слово «освіченість», відразу ж дратується. Воно чомусь асоціюється у нього з накрохмаленим комірцем, і цього йому вже достатньо. Навіть тепер воно зачіпає його. Не перериваючи свого хропіння, він лаконічно висловлюється:

— Козел смердючий, писарська душа!

Юпп лише похитує високо піднятою головою, зберігаючи філософський спокій. Ми ще трохи сидимо мовчки, тісно притулившись один до одного, щоб зігрітися. Ніч сира й холодна, повз нас пропливають хмари, і час від часу починає накрапати дощ. Тоді ми витягуємо з-під себе плащ-намети, які зазвичай служать нам підстилками, і ховаємося під ними з головою.

Горизонт світлішає від спалахів артилерійського вогню. Це затишне видовище, і здається, там не так холодно, як тут. Наче кольорові та сріблясті квіти, вистрілюють угору ракети й шугають вище за хмари.

Величезний червоний місяць пливе в тумані над руїнами ферми.

— Це правда, що нас відпустять додому? — шепоче Юпп. — Як ти думаєш?

Я знизую плечима:

— Не знаю. Обіцяють.

Юпп голосно зітхає:

— Тепла кімната, диван, а ввечері виходиш погуляти. Ти можеш собі таке уявити?

— Коли я востаннє був у відпустці, я приміряв свій цивільний костюм, — замислено кажу я. — Але він тепер замалий на мене. Доведеться придбати новий. Як дивно звучать тут слова «цивільний костюм», «диван», «вечір». Чудернацькі речі спадають на думку — так буває, коли кава занадто сильно відгонить іржавою бляхою посудини, в якій її варили, і тоді ти ковтаєш цю каву, а потім відразу ж випльовуєш гарячою.

Юпп замріяно колупається в носі.

— Ти тільки подумай: вітрини... кав'ярні... жінки...

— Ох, хлопче, спершу виберися з цього лайна, і це вже буде добре, — кажу я і дмухаю на змерзлі руки.

— Твоя правда.

Юпп натягує плащ-намет на свої худі згорблені плечі.

— Що ти збираєшся робити, коли повернешся звідси?

Я сміюся.

— Я? Доведеться, мабуть, повернутися до школи. І мені, і Віллі, й Альбертові, і навіть он тому, Людвігу.

І я показую назад, де перед розбитим бліндажем лежить під двома шинелями темна фігура.

— От чорт! Але ви, звичайно ж, не будете цього робити? — каже Юпп.

— Звідки я знаю? Може, нас змусять, — відповідаю і дратуюся, сам не знаючи від чого.

Тіло під шинелями ворухиться. З'являється бліде худорляве обличчя; хворий тихо стогне. Це мій шкільний товариш, лейтенант Людвіг Бреєр, командир нашого взводу. Ось уже кілька тижнів він страждає на кривавий пронос. У нього точно дизентерія, але в лазарет Людвіг нізащо не хоче. Він вважає за краще залишатися з нами, бо всі чекають, що от-от укладуть мирний договір, і тоді ми відразу ж візьмемо Людвіга з собою. Лазарети переповнені, на хворих там ніхто насправді не звертає уваги, і потрапити на таке ліжко означає опинитися однією ногою в могилі. Коли навкруги тебе помирають люди й ти серед них один — це заражає: не встигнеш озирнутися, як і ти стаєш одним із мерців. Макс Вайль, наш санітар, дістав для Бреєра щось на зразок рідкого гіпсу: Бреєр їсть гіпс, щоб зацементувати кишки та зміцнити їх таким чином. Але попри все йому доводиться разів двадцять-тридцять на день знімати штани.

Ось і зараз йому закортіло в туалет. Я допомагаю йому пройти за ріг, і він опускається навпочіпки.

Юпп махає мені рукою.

— Чуєш? Ось знову.

— Що?

— Так ті самі снаряди.

Козоле ворухиться і позіхає. Потім встає, багатозначно поглядає на свій важкий кулак, коситься на Юппа й заявляє:

— Слухай, якщо ти нас знову розігруєш, то приготуй про всяк випадок мішок з-під картоплі, щоб відправити в ньому додому власні кістки.

Ми прислухаємося. Шипіння і свист снарядів, які описують невидимі кола, перериваються якимось дивним звуком, хрипким, протяжним і таким незвичним, таким новим, що в мене мурашки бігають по спині.

— Газові бомби! — кричить Віллі Гомеєр і схоплюється на рівні ноги.

Ми всі миттю прокидаємося і напружено вслухаємося.

Весслінг показує на небо.

— Ось що це! Дикі гуси!

На тлі сумовитих сірих хмар вимальовується темна смуга, клин. Вершина його наближається до місяця, перерізає червоний диск, — чітко вимальовуються чорні тіні, кут, утворений безліччю крил, цілий караван, що летить з диким гортанним клекотом і потроху губиться у далині.

— Відлітають, — бурчить Віллі. — Ех, чорт! От якби нам можна було так утекти, раз-два махнув крилами — і бувайте здорові!

Генріх Весслінг дивиться вслід гусям.

— Отже, скоро зима, — повільно говорить він.

Весслінг — селянин, він знає такі речі.

Людвіг Бреєр, знесилений і сумний, притулився до насипу й ледь чутно бурмоче:

— Уперше бачу...

Але більше за всіх раптом пожвавлюється Козоле. Він просить Весслінга ще раз пояснити все детально й цікавиться насамперед розмірами диких гусей: чи вони такі самі завбільшки, як уговорені свійські гуси.

— Приблизно такі самі, — відповідає Весслінг.

— Ах ти чорт! — У Козоле від збудження трусяться щелепи. — Отже, зараз над нами пролітають п'ятнадцять або й двадцять чудових печень!

Знову низько над нашими головами шурхотять крила, знову чути хрипкий горловий клекіт, ніби удар яструба в тім'я, — і ось уже шурхіт крил зливається з протяжними криками птахів і дедалі міцнішими

поривами вітру, наполегливо наштовхуючи на одну невідступну думку — про життя на волі.

Лунає звук пострілу. Козоле опускає гвинтівку й напружено вдивляється в небо. Він цілився в саму середину клину. Поруч із Козоле стоїть Тьяден, готовий, як гончак, зірватися з місця, якщо почне падати котрась із гусок. Але зграя неушкодженою летить далі.

— Шкода, — каже Адольф Бетке. — Це був би перший вартий поваги постріл за всю цю вошиву війну.

Козоле з досадою жбурляє гвинтівку.

— Ех, якби в мене було хоч трохи дробу!

Він занурюється в меланхолійні мрії про те, що міг би зробити тоді, і машинально жує.

— Так, так, — каже Юпп, дивлячись на нього, — з яблучним пюре і смаженою картопелькою було б смачно, правда?

Козоле дивиться на нього з ненавистю:

— Замокни, писарчуку нещасний!

— Даремно ти не пішов у авіацію, Козоле. Тепер ти б їх сіткою половив, — засміявся Юпп.

— Придурок! — обриває його Козоле і кидається додолу, знову намагаючись заснути.

Це і справді найкраще з можливих занять. Дощ посилюється. Ми сідаємо спиною до спини й накриваємося плащ- наметами. Ми схожі на темні купки землі у своєму окопі. Земля, шинелі, а між ними трохи життя.

Різкий шепіт будить мене:

— Вперед, вперед!..

— Що трапилося? — запитую я спросоння.

— Нас посилають на передову, — бурчить Козоле, поспішно збираючи свої речі.

— Але ж ми щойно звідти, — здивовано кажу я.

— А чорт їх розбере, — лається Весслінг. — Війна ж начебто скінчилася.

— Швидше! Вперед!

Нас підганяє особисто командир роти Геель. Він нетерпляче бігає туди-сюди в окопі. Людвіг Бреєр уже на ногах.

— Нічого не вдієш, треба йти... — каже він покійно й запасається ручними гранатами.

Адольф Бетке дивиться на нього.

— Ти повинен залишитися тут, Людвігу, — говорить він. — Не можна з таким проносом на передову.

Бреєр заперечно мотає головою.

Ремені поскрипують, гвинтівки клацають, і від землі знову раптом піднімається гнилий запах смерті. Нам здавалося, що ми вже назавжди позбулися його: думка про мир злетіла в наших душах високо, немов ракета, і хоча ми ще не встигли повірити в неї, осмислити її, але й однієї надії вистачило, щоб ті кілька хвилин, за які хтось розповів нам добру новину, змінили нас більше, ніж попередні двадцять місяців. Один рік війни нашаровувався на інший, один рік безнадії додавався до попереднього, і коли ми підраховували ці місяці та роки, ми не знали, що дивує нас більше: те, що все це тривало аж так довго, чи що минуло зовсім небагато часу. А відтоді, як ми знаємо, що мир буде от-от укладено, кожна година здається нам в тисячу разів важчою, а кожна хвилина під обстрілом здається нестерпнішою і тягнеться чи не довше, ніж уся війна.

Вітер муркотить у залишках бруствера, і хмари квапливо пропливають повз місяць, час від часу закриваючи його собою, і тоді западають сутінки. Ми йдемо один за одним, купка тіней, жалюгідний другий взвод, у якому вціліло лише кілька людей, уся рота за чисельністю теж скидається більше на взвод, зате ці люди пройшли крізь вогонь і воду. Серед нас є навіть три старі солдати, які пішли на фронт у чотирнадцятому році: Бетке, Весслінг і Козоле. Вони знають усе, і коли розповідають іноді про перші місяці маневрової війни, то здається, що це було ще в часи стародавніх воєн германських племен.

На позиціях кожен із нас ховається у якийсь кут, у якусь яму. Поки що досить тихо. Сигнальні ракети, кулемети, щури. Націлившись, Віллі спритним ударом ноги високо підкидає щура й лопатою розсікає його в повітрі.

Поодинокі постріли. Праворуч чути віддалений гуркіт ручних гранат.

— Сподіваюся, тут так і буде тихо, — каже Весслінг.

— Бракувало тільки наостанок отримати кулю, — хитає головою Віллі.

— Кому не щастить, той може зламати палець, колупаючись у носі, — бурмоче Валентин.

Людвіг лежить на плащ-наметі. Йому справді не слід було йти з нами. Макс Вайль дає йому кілька таблеток. Валентин вмовляє його випити горілки. Леддергозе намагається розповісти непристойний анекдот. Ніхто не слухає. Ми лежимо й лежимо. Час минає.

Аж раптом я здригаюся і підхоплююся. Бетке теж підводиться. Навіть Тьяден оживає. Вироблений за роки досвіду інстинкт попереджає нас про щось — ще ніхто не знає про що, але всі впевнені — сталося щось надзвичайне. Обережно витягаємо шиї, прислухаємося, очі стають схожими на вузькі щілини, вдивляємось у морок. Ніхто вже не спить, усі наші відчуття максимально напружені, кожним своїм м'язом ми готові зустріти невідоме, прийдешнє, в якому бачимо тільки одне — небезпеку. Тихо шарудять ручні гранати; це пробирається вперед Віллі, який із нас усіх найкраще кидає гранати. Ми, як коти, всім тілом припали до землі. Поруч зі мною Людвіг Бреєр. У напружених рисах його обличчя немає і сліду хвороби. У нього таке ж застигле, мертво обличчя, як і в усіх тут, — обличчя людини в окопі. Божевільна напруга заморозила всіх — підсвідомість підказує нам про наближення чогось надзвичайного задовго до того, як наші відчуття зможуть визначити, що ж це насправді таке.

Туман колишеться і дмухає нам в обличчя. І раптом я усвідомлюю, що саме викликало у нас таку тривогу: стало тихо. Зовсім тихо. Ні кулеметів, ні стрілянини, ні розривів, ні посвисту гранат — нічого, зовсім нічого, жодного пострілу, жодного крику. Тихо, просто тихо.

Ми дивимося один на одного, нічого не розуміючи. Відтоді, як ми на фронті, вперше стало так тихо. Ми неспокійно озираємося, прислухаємося і принохуємося, ми хочемо знати, що ж це означає. Може, газова атака? Але вітер дме в інший бік, він відігнав би газ. Готується напад? Але тоді тиша тільки передчасно видала б ці наміри. Що ж трапилося? Граната в моїй руці стає мокрою — я спітнів від тривоги. Здається, нерви не витримають, розірвуться від напруги. П'ять хвилин, десять хвилин...

— Це триває вже п'ятнадцять хвилин! — вигукує Валентин Лаєр.

У тумані голос його звучить глухо, ніби долинає з могили. Але й далі нічого не відбувається — не починається атака, не вистрибують з імлі чийсь раптові темні тіні. Пальці розтискаються і стискаються ще сильніше. Ні, це неможливо більше терпіти! Ми так звикли до шуму

фронту, що тепер, коли шум більше не тисне на нас, з'являється відчуття, ніби ми зараз вибухнемо, злетимо над землею, як повітряні кулі...

— Слухайте, так це ж і є мир, хлопці! — каже Віллі, і слова його справляють вибуховий ефект.

Обличчя спокійнішають, рухи стають позбавленими мети й невпевненими. Мир? Ми дивимося один на одного з недовірою. Мир? Я випускаю з рук гранату. Мир? Людвіг знову повільно лягає на свій плащ-намет. Мир? У Бетке такі очі, ніби зараз його обличчя розколеться навпіл. Мир? Весслінг стоїть нерухомо, як дерево, і, коли повертає до нас голову, здається, що він зараз зробить крок і продовжуватиме йти, поки не прийде додому.

І раптом — ми мало не прогавили це у своєму сум'ятті — тиші як не бувало: знову глухо гримлять постріли, і звідкись іздалеку строчить кулемет, наче дятел стукає по дереву. Ми заспокоюємось і майже радіємо, чуючи ці звичні звуки смерті.

День проходить спокійно. Уночі ми повинні відійти назад, як бувало вже не раз. Але ворог не просто йде за нами — він нападає. Ми не встигаємо озирнутися, як опиняємося під сильним обстрілом. У темряві за нами вирують червоні фонтани. У нас поки ще тихо. Віллі й Тьяден випадково знаходять банку м'ясних консервів і відразу ж усе з'їдають. Усі решта лежать і чекають. Довгі місяці війни притупили їхні почуття, і коли не потрібно захищатися, вони перебувають у стані майже повної байдужості.

Ротний залазить до нас.

— У вас є все необхідне? — намагається він перекричати шум.

— Патронів замало! — кричить у відповідь Бетке. Геель знизує плечима й дає Бетке цигарку через плече. Бетке, не озираючись, кивком дякує йому.

— Треба якось упоратися! — кричить Геель і стрибає в сусідній окоп.

Він знає, що ми впораємося. Кожен із цих старих солдатів міг би командувати ротою не гірше за нього самого.

Стемніло. Обстріл дістався й до нас. Нам не вистачає прикриття. Руками й лопатами ми копаємо в окопах заглиблення для голови. Так, притиснувшись до землі, лежимо: Альберт Троске і Адольф Бетке —

біля мене. За двадцять метрів від нас розривається снаряд. Коли він наближається з характерним тонким свистом, ми широко розтуляємо роти, щоб урятувати барабанні перетинки, але однаково ми вже наполовину оглухли, земля і грязюка летять нам в очі, і від клятого порохового й сірчаного диму дере в горлі. Уламки сиплються дощем. У когось таки влучило: в наш окоп біля самої голови Бетке разом з розпеченим осколком падає чиясь долоня.

Геель стрибає до нас. У спалахах розривів видно з-під шолома його побіліле від люті обличчя.

— Брандт, — задихається він. — Пряме влучення. Розірвало на шматки!

Знову вирує, тріщить, реве, сиплеться дощ із бруду та заліза, повітря гуркоче, земля гуде. Але ось завіса піднімається, відступає назад, і тієї ж миті із землі виростають люди, обпалені, чорні, з гранатами в руках, насторожі, напоготові.

— Повільно відступати! — кричить Геель.

Атака ліворуч від нас. Боротьба розгорається навколо однієї нашої вогневої точки в окопі. Тріщить кулемет. Спалахують блискавки ручних гранат. Раптом кулемет замовкає: заклинило. Вогневу точку відразу ж атакують з флангу. Ще кілька хвилин — і вона буде відрізана. Геель це бачить.

— Чорт! — Він стрибає через насип. — Уперед!

Боеприпаси летять слідом; миттю Віллі, Бетке й Геель лягають на відстані кидка та шпурляють гранати; ось Геель знову схоплюється на ноги — у такі хвилини він наче втрачає розум і перетворюється на справжнього диявола. Але цього разу все вдається. Ті, хто заліг в окопі, сміливішають, кулемет знову строчить, зв'язок відновлюється, і ми всі разом біжимо назад, до бетонного бліндажа. Усе відбулося так швидко, що американці навіть не помітили, як спорожнів окоп. Над колишньою вогневою точкою все ще спалахують блискавки.

Стає тихіше. Я турбуюся про Людвіга. Але він тут. Підповзає Бетке.

— Весслінг?

— Що з Весслінгом? Де Весслінг?

І в повітрі під глухий гуркіт далекобійної артилерії повисає крик: «Весслінг! Весслінг!»

З'являється Геель.

— Що трапилося?

— Весслінга немає.

Він лежав поруч із Тьяденом, але після відступу Тьяден його вже не бачив.

— Де? — питає Козоле.

Тьяден показує.

— Чорт! — Козоле дивиться на Бетке, Бетке — на Козоле. Обидва знають, що це, ймовірно, наш останній бій. Ні хвилини не вагаються.

— Ходімо! — гарчить Бетке.

— Пішли! — сопе Козоле.

Вони зникають у темряві. Геель стрибає за ними.

Людвіг готує всіх: якщо їх атакуватимуть, ми відразу ж кинемося на допомогу. Наразі все спокійно. Раптом блиснули вибухи гранат. Між ними револьверні постріли. Ми негайно кидаємося в пільму. Людвіг попереду. Але ось назустріч нам виринають спітнілі обличчя: Бетке і Козоле волочать когось на плащ-наметі.

Геель? Це Весслінг стогне. Геель? Стійте, він стріляв. Геель незабаром повертається.

— З бандою в окопі покінчено! — кричить він. — Тих двох — револьвером.

Він пильно дивиться на Весслінга.

— Ти що?

Весслінг не відповідає.

Його живіт розпоротий, як туша в м'ясній крамничці. Неможливо розгледіти, наскільки глибока рана. Ми нашвидкуруч перев'язуємо його. Весслінг стогне, просить води. Йому не дають. Пораненим у живіт пити не можна. Потім він просить, щоб його накрили. Його морозить — він втратив багато крові.

Вісник приносить наказ: продовжувати відступ. Поки немає нош, ми тягнемо Весслінга на плащ-наметі, причепивши його на рушницю, щоб зручніше було вхопитися. Навпомацки, обережно ступаємо один за одним. Світає. У куцах розливається срібло туману. Ми виходимо із зони бою. Усе нібито закінчено, але раптом нас наздоганяє тихим дзижчанням снаряд і з тріском вибухає поруч. Людвіг Бреєр мовчки заковчує рукав. Він поранений у руку. Вайль накладає йому пов'язку. Ми відступаємо. Відступаємо.

Повітря м'яке, наче вино. Це не листопад, це березень. Небо блідо-блакитне і ясне. У придорожніх калюжах відбивається сонце. Ми

йдемо тополиною алеєю. Деревя стоять по обидва боки шосе, високі та майже неушкоджені. Тільки подекуди бракує одного або двох. Місцевість ця залишалася в тилу й тому не так спустошена, як ті кілометри, які ми віддавали день за днем, метр за метром. Промені сонця падають на бурий плащ-намет, і поки ми рухаємося жовтолистими алеями, над нами постійно пропливають і опускаються на землю поодинокі листки; деякі залишаються лежати на плащ-наметі.

Польовий лазарет переповнений. Багато поранених лежать просто неба. Весслінґа теж доводиться поки що залишити у дворі.

Група поранених з білими пов'язками на руках готується до евакуації. Лазарет розформовують. Лікар бігає по дворі й оглядає новоприбулих. Солдата, у якого висить вивернута в колінному суглобі нога, він каже негайно занести в операційну. Весслінґа тільки перев'язують і залишають у дворі.

Він прокинувся від забуття і дивиться услід лікареві.

— Чому він пішов?

— Зараз повернеться, — кажу я.

— Але ж мене повинні занести в приміщення, мені слід негайно зробити операцію. — Він раптом починає страшенно хвилюватися і нервово обмацує свої бинти. — Це потрібно відразу ж зашити.

Ми намагаємося його заспокоїти. Від страху він весь позеленів і вкрився холодним потом.

— Адольфе, біжи навздогін, поверни його.

Бетке секунду вагається. Але Весслінґ не зводить з нього очей, і Адольф не може не послухатися, хоча й знає, що це марно. Я бачу, як він розмовляє з лікарем. Весслінґ тягнеться за ним поглядом; страшно дивитися, як він намагається повернути голову.

Бетке повертається так, щоб Весслінґ його не бачив, хитає головою, показує на пальцях — один — і беззвучно ворухить губами:

— Одна година.

Ми намагаємося виглядати бадьорими. Але хто може обдурити вмирущого селянина! Коли Бетке говорить Весслінґу, що його будуть оперувати пізніше, рана, мовляв, повинна трохи затягнутися, — йому вже все ясно. Він мовчить, потім ледь чутно хрипить:

— Вам добре говорити... ви всі цілі та неушкоджені... повернетесь додому... А я... чотири роки — і раптом таке... чотири роки —

і таке...

— Тебе зараз візьмуть в операційну, Генріху, — втішає його Бетке. Весслінг махає рукою.

— Облиш.

З цієї хвилини він майже нічого більше не говорить. І навіть не просить, щоб його внесли до приміщення, — хоче залишитися на волі. Лазарет розташований на пагорбі. Звідси видно алею, якою ми піднімалися. Вона вся кольорово-золотиста. Земля затихла, м'яка, захищена, видно навіть ріллю — маленькі темні квадратики під самим лазаретом. Коли вітер відносить геть запахи крові та гною, можна вдихати терпкий аромат полів. Далечінь голуба, і все здається навдивовижу мирним, адже фронту звідси не видно. Фронт залишився праворуч.

Весслінг затих. Він оглядає все пильним поглядом. В очах зосередженість і ясність. Весслінг — селянин: природа йому ближча та зрозуміліша, ніж нам. Він знає, що прийшла його пора піти, і не хоче втрачати марно жодної миті. Він дивиться, дивиться. З кожною хвилиною він стає дедалі блідішим. Нарешті ворушиться й шепоче:

— Ернсте...

Я нахиляюся до його губ.

— Витягни мої речі, — каже він.

— Ще встигнемо, Генріху.

— Ні, не встигнемо. Давай.

Я розкладаю перед ним його речі. Потертий поліетиленовий гаманець, ніж, годинник, гроші — усе звичайне. Самотньо лежить у гаманці фотографія його дружини.

— Покажи, — говорить він.

Я виймаю фотографію і тримаю її так, щоб він міг бачити. Відкрите смагляве обличчя. Весслінг довго дивиться. Помовчавши, шепоче:

— І вже більше нічого цього не буде. — Губи його тремтять. Він відводить очі.

— Візьми із собою, — шепоче він. Я не знаю, що він має на увазі, але не хочу розпитувати та кладу фотографію в кишеню. — Віддай це їй. — Він дивиться на мене якимось особливим, широко відкритим поглядом, щось бурмоче, хитає головою і стогне. Я з усіх сил намагаюся ще хоч що-небудь вловити, але він тільки хрипить, витягується, дихає важче й рідше, з перервами, задихається, потім іще

раз зітхає глибоко й повно, і раптом очі його ніби сліпнуть. Він мертвий.

Наступного ранку ми востаннє лежимо на передовій. Пострілів майже не чути. Війна закінчилася. Через годину ми вирушаємо. Нам ніколи більше не доведеться повертатися сюди. Якщо ми підемо, то підемо назавжди.

Ми руйнуємо все, що ще можна зруйнувати. Жалюгідні залишки. Кілька окопів. Потім приходиться наказ про відступ.

Це особлива мить. Ми стоїмо один біля одного й дивимося вдалину. Легкі клуби туману стеляться по землі. Ясно видно лінії вирв і окопів. Правда, це лише останні лінії, запасні позиції, але все ж і це зона вогню. Як часто йшли ми ось цим підземним ходом на передову, і як часто лише деякі поверталися назад. Перед нами сірий, сумний пейзаж, вдалині залишки лісу, кілька пеньків, руїни села, серед них якимось дивом уціліла кам'яна стіна.

— Ось так, — задумливо говорить Бетке. — Ось тут ми просиділи чотири роки.

— Так, так, чорт забирай! — підхоплює Козоле. — І ось як просто все закінчилося.

— Ох, хлопці! — Віллі Гомеєр притулився до насипу. — Дивно все це, правда?

Ми стоїмо та вдивляємося вдалечінь. Ферма, залишки лісу, пагорби, лінії на обрії — все це було страшним і важким життям. А тепер, щойно ми повернемося і підемо, все це просто залишиться позаду і з кожним нашим кроком буде все більше й більше занурюватися в небуття, а через годину зникне, немов ніколи й не існувало. Хто може збагнути це?!

Ось ми стоїмо тут; ми повинні сміятися і кричати від радості, а в нас якесь мляве відчуття в животі: ніби ми понаїдалися віників і ось-ось почнемо блювати.

Ніхто не знає, що слід казати. Людвіг Бреєр утомлено притулився до краю окопу й піднімає руку, ніби перед ним людина, якій він хоче помахати на прощання.

З'являється Геель.

— Що, не можете розлучитися? Так, тепер починається найгідкіше. Леддергозе здивовано дивиться на нього.

— Чому найгідкіше, якщо мир?

— Якраз це і є найгідкіше, — каже Геель і йде далі, і в нього таке обличчя, ніби він щойно поховав матір.

— Йому не вистачає ордена «За заслуги», — каже Леддергозе.

— Замовкни, — обриває його Альберт Троске.

— Ну, ходімо! — каже Бетке, але не рушає з місця.

— Декого ми залишили тут, — каже Людвіг.

— Так, чимало народу: Брандт, Мюллер, Кач, Гайє, Боймер, Бертінк.

— Зандкуль, Майндерс, обидва Тербрюгґени — Гуто й Бернгард.

— Припиніть уже.

Багато наших лежить тут, але досі ми цього так не відчували. Адже ми були разом: вони — у засипаних, а ми — у відкритих ямах, розділені лише кількома жменями землі. Вони просто трохи випередили нас, бо з кожним днем їх ставало більше, а нас — менше, і часом ми вже не знали, серед них ми вже чи ще ні. Але іноді вибухи снарядів знову піднімали їх до нас, високо злітали уламки кісток, залишки уніформ, зотлілі, мокрі, вже землисті голови, які сильний вогонь повертав з підземних окопів на полі битви. Нам це зовсім не здавалося страшним: ми були занадто близько від них. Але тепер ми повертаємося назад у життя, а вони мусять залишитися тут.

Людвіг, який втратив на цій ділянці двоюрідного брата, сякається в руку, повертається і йде геть. Ми повільно рушаємо слідом за ним. Ще кілька разів зупиняємося й озираємося. І раптом відчуваємо, що ось це пекло, цей шматок траншейної землі проник нам у саме нутро, що він, проклятий, остогидлий нам до блювоти, став нам майже рідним, як по- дурному це не звучить, рідним, як болісна, страшна батьківщина, з якою ми пов'язані навіки.

Ми відмахуємося від безглуздої думки, але чи то втрачені тут роки, чи товариші, які тут полягли, чи незліченні страждання, якими вкрита ця земля, — однак у наших кістках тепер навіки оселилася туга, від якої хочеться вити.

Ми вирушаємо в дорогу.

I

Дороги ведуть через ліси й поля, села закутані в сіру імлу, дерева шурхотять, а листя падає, падає.

По дорогах тягнуться сірі колони, крокують один за одним солдати у виляючих, брудних шинелях. Під сталевими шоломами оброслі щетиною обличчя; вони виснажені голодом і нуждою, вихудлі та зморщені, зі слідами пережитого жаху, відваги та смерті. Мовчки йдуть колони; як уже не раз крокували вони різними дорогами, сиділи в товарних вагонах, визирали з окопів, лежали у вирвах; мовчки, без зайвих слів, так само йдуть вони тепер і цією дорогою, прямують до батьківщини, до миру. Без зайвих слів. Бородаті та вже немолоді, а також тендітні та юні, яким немає ще й двадцяти років, усі вони друзі незалежно від того, чим відрізняються. Поруч із ними — молодші офіцери, ще напівдіти, але вони вже не раз водили своїх підлеглих у нічні бої й атаки. А позаду них — армія мерців. Так ідуть вони вперед, крок за кроком, хворі, напівживі від голоду, без спорядження, їхні ряди поріділи, і в очах у них недовіра — невже таки вдалося врятуватися від пекла. Вони повертаються назад — до життя.

Наша рота просувається повільно, бо ми втомилися, а до того ж серед нас поранені. Через це ми відстаємо. Місцевість горбиста, і коли дорога йде вгору, нам видно з одного боку залишки наших військ, які відступають, а з іншого — густі, нескінченні ряди за нами. Це американці. Широкою рікою рухаються між деревами їхні колони, і над головами пробігають неспокійні відблиски зброї. А навколо тихі поля, і дерева в осінньому вбранні спокійно та байдуже піднімають свої верхівки над стрімким потоком.

Ніч ми провели в невеликому селі. За будинками, в яких нас розквартирували, тече струмок, обсаджений вербами. Уздовж струмка в'ється вузька стежка. Один за одним, розтягнувшись довгою вервечкою, ми прямуємо нею. Козоле — попереду. Поряд із ним біжить, обнюхуючи його хлібний мішок, пес Вовк, улюбленець нашої роти.

Раптом, на перехресті, де стежка переходить у шосе, Фердинанд відстрибує назад.

— Обережно!

Мить — і наші рушниці вже наготові, а ми розсипалися в різні боки. Козоле, готовий відкрити вогонь, заліг у придорожньому рові. Юпп і Троске, озираючись, причаїлися за кущем бузини, Віллі Гомеєр стрімко зриває з пояса ручні гранати, і навіть наші поранені приготувалися до бою.

По шосе йдуть американці. Вони розмовляють і сміються. Це наздогнав нас їхній передовий загін. Адольф Бетке єдиний серед нас залишився стояти на місці. Він спокійно виходить зі сховку на дорогу. Козоле підводиться. Усі інші теж схаменулися, зніжковіло й присоромлено поправляють на собі пояси й ремені гвинтівок — уже кілька днів, як війна скінчилася.

Побачивши нас, американці здивовано зупиняються. Їхня розмова обривається. Вони повільно наближаються до нас. Ми задкуємо до якогось сараю, щоб мати прикритий тил, і вичікуємо. Поранених беремо в середину.

З хвилину триває мовчання, потім від групи американців відділяється довготелесий хлопець і махає нам.

— Привіт, друзі!

Адольф Бетке теж піднімає руку.

— Привіт!

Напруга спадає. Американці підходять впритул. Ще мить, і вони оточують нас. Досі ми бачили їх так близько лише полоненими або мертвими.

Триває доволі дивна мить. Ми мовчки дивимося на американців. Вони стоять півколом, оточивши нас, усі як один високі, міцні; відразу видно, що їжі в них завжди було вдосталь. Усі молоді — ніхто з них за віком і близько не ровесник навіть Адольфа Бетке чи Фердинанда Козоле, а вони ж у нас іще далеко не найстарші. Але немає серед них і таких юних, як Альберт Троске або Карл Брьогер, а вони ж у нас навіть не наймолодші.

На американцях нові уніформи та плащі, їхні черевики зроблені зі шкіри, яка не промокає, і підібрані за розмірами, зброя хорошої якості, ранці повні бойових припасів. У всіх свіжий, бадьорий вигляд.

У порівнянні з ними ми схожі на справжню банду розбійників. Наша форма вицвіла від багаторічного бруду, від дощів у Арденнах, від вапняку в Шампані, від боліт у Фландрії; шинелі пошматовані уламками снарядів і шрапнеллю, зашиті незграбними стібками, стали

зашкарубленими від глини, а нерідко й від засохлої крові; чоботи розтоптані, зброя давно відслужила своє, бойові припаси закінчуються. Усі ми однаково брудні, однаково здичавілі, однаково виснажені. Паровим пресом пройшла по нас війна.

Підтягуються дедалі нові й нові частини. Кругом повно цікавих.

Ми все ще стоїмо в кутку, збившись навколо наших поранених, — не тому, що боїмося, а тому, що ми нероздільні. Американці штовхають один одного, показуючи на наші старі, зношені речі. Один з них пропонує Бреєру шматок білого хліба, але той не бере, хоча в очах у нього голод.

Раптом хтось із приглушеним скриком показує на пов'язки наших поранених. Пов'язки з гофрованого паперу, скріплені мотузками. Це привертає загальну увагу. Американці відходять і шепочуться між собою. Їхні добродушні обличчя висловлюють співчуття: вони бачать, що в нас навіть марлі немає.

Американець, який першим звернувся до нас, кладе руку на плече Бетке.

— Німці — хороший солдат, молодець солдат, — каже він.

Його товариші завзято підтакують.

Ми не відповідаємо, бо наразі не готові відповідати. Останні тижні були особливо важкими. Нас знову та знову кидали під постріли, і ми даремно втрачали людей, але ми ні про що не питали, ми йшли в бій, як усі попередні роки, і в нашій роті з двохсот осіб залишилося тільки тридцять два. Ми завершили війну, також ні про що не роздумуючи й нічого не відчуваючи, крім одного: ми виконали все, що було на нас покладено.

Але тепер, під співчутливими поглядами американців, ми починаємо розуміти, наскільки все це було під кінець безглуздо. Вигляд їхніх нескінченних прекрасно озброєних колон показує нам, як безнадійно було чинити опір настільки очевидній перевазі в людях і в техніці.

Ми кусаємо губи й дивимось один на одного. Бетке скидає з плеча руку американця, Козоле дивиться прямо перед собою, Людвіг Бреєр випростується; ми міцніше стискаємо гвинтівки, м'язи наші напружуються, погляди суворішають, ми не опускаємо очей, ми дивимось на дорогу, якою прийшли, і обличчя у нас від хвилювання нерухоміють, нас обпікає думка про те, що ми вчинили, чого натерпілися, що залишилося позаду.

Ми не знаємо, що з нами відбувається, але якби зараз хто-небудь зронив хоча б одне різке слово, воно — хотіли б ми того чи ні — зірвало б нас із місця, ми кинулись би вперед і жорстоко, не переводячи подиху, шалено, з відчаєм у душі билися б знову. Билися б попри все.

Кремезний сержант із розпаленим обличчям протискується до нас. Він засипає Козоле, який стоїть до нього найближче, потоком німецьких слів. Фердинанд здригається, настільки це несподівано.

— Так він же говорить по-нашому, — здивовано звертається він до Бетке, — що ти про це скажеш?

Американець говорить навіть краще та чіткіше, ніж Козоле. Він розповідає, що до війни жив у Дрездені й там у нього було багато друзів.

— У Дрездені? — перепитує Козоле, чимраз більше і більше дивуючись. — І я там прожив два роки.

Сержант усміхається, ніби це якась нагорода. Він називає вулицю, на якій жив.

— Туди менш ніж п'ять хвилин пішки від мене, — схвильовано каже Фердинанд. — І як це ми жодного разу не зустрілися?! Ви, може, знаєте вдову Поль на Йоганісгассе? Така товста брюнетка. Це моя господиня, я жив у неї на квартирі.

І хоча вдову сержант не знає, але він знайомий з радником Цандером, якого, своєю чергою, не може згадати Козоле. Але обидва дружно згадують Ельбу й замок і дивляться один на одного, широко всміхаючись, як старі друзі. Фердинанд плескає сержанта по плечу.

— Це ж треба, він говорить по-німецьки, як справжній німець, та ще й у Дрездені жив! І навіщо ж ми з тобою воювали?

Сержант сміється і теж не знає, навіщо вони воювали. Він витягує пачку цигарок і простягає їх Козоле. Козоле жадібно хапає подарунок — за хорошу сигарету всі ми готові душу віддати. Наші власні зроблені в кращому випадку з букового листя і сіна. Зазвичай же, як стверджує Валентин Лаер, ми куримо водорості із сушеним кінським гноєм, а Валентин на цьому знається.

Козоле з насолодою видихає дим. Ми жадібно принохуємося. Лаер блідне. Ніздрі його тремтять.

— Дай затягнутися! — благає він Фердинанда. Але не встигає він взяти сигарету в Козоле, як один з американців простягає йому пачку

«Вірджинії». Валентин недовірливо дивиться на нього, бере тютюн і нюхає. Обличчя його світлішає. Він неохоче повертає пачку. Але американець махає руками заперечно й показує на кашкет Валентина з кокардою. Кашкет стирчить з його похідного мішка.

Валентин не розуміє.

— Він хоче поміняти тютюн на кокарду, — пояснює сержант із Дрездена.

Лаер ще більше дивується. Як? Поміняти першосортний тютюн на бляшану кокарду? З глузду з'їхав чоловік, не інакше. Валентин не розлучився б тепер з пачкою, навіть якби за неї його тут же зробили унтерофіцером або навіть лейтенантом. Він негайно простягає американцеві не тільки кокарду, а й кашкет і тремтячими руками жадібно набиває першу люльку.

Тепер нарешті нам усе зрозуміло: американці хочуть мінятися. Одразу видно, що вони воюють недавно. Вони ще збирають усілякі сувеніри: погони, кокарди, пряжки, ордени, гудзики військового зразка. А ми натомість запасаємося милом, цигарками, шоколадом та консервами. За нашого собаку вони пропонують нам, крім речей, ще й пригорщу монет, але тут нас нічим не спокусиш: з Вовком ми нізащо не розлучимося.

І пораненим нашим теж пощастило. Одному американцеві, у якого стільки золота в роті, що паща його блищить, наче цілий завод мідних виробів, страшенно хочеться отримати просочені кров'ю клаптики пов'язок: повернувшись на батьківщину, він зможе довести, що наші пов'язки насправді були з паперу. Натомість він пропонує чудовий кекс і — що найважливіше — купу перев'язувального матеріалу. Надзвичайно задоволений, він дбайливо укладає в гаманець брудні клаптики, особливо шматки від пов'язки Людвіга Бреєра, адже це кров лейтенанта! На клапті Людвіг мав написати олівцем назву місцевості, своє ім'я і номер військової частини; нехай в Америці кожен бачить, що тут ніхто нікого не обманював. Людвіг спочатку не хотів, але Вайль його вмовив, бо перев'язувальних матеріалів нам украй бракує. А крім того, для Бреєра з його дизентерією кекс — справжній порятунок.

Але найкмітливішим виявляється Артур Леддергозе. Він притягує на місце обміну ящик із «залізними хрестами», який знайшов у якійсь покинутій польовій канцелярії. Американець, такий же пом'ятий, як і сам Леддергозе, з таким же лимонно-жовтим обличчям, хоче

отримати відразу весь ящик. Але Леддергозе лише мружиться і дивиться на нього довгим скептичним поглядом. Американець спокійно витримує погляд і прикидається простачком. Обидва раптом стають схожими один на одного, як рідні брати. Війну та смерть тут несподівано перемагає щось таке, що витримало все, — дух зиску.

Супротивник Леддергозе швидко усвідомлює, що тут нічого не вдієш: Артур не дасть себе надурити — торгівля вроздріб для нього значно вигідніша. Він міняється доти, доки скринька не порожніє. Біля нього поступово виростає купа речей, серед них навіть масло, шовк, яйця та білизна, тож під кінець Леддергозе на вигнутих колесом ногах нагадує бакалійника в крамниці.

Ми рушаємо в дорогу. Американці галасливо проводжають нас і махають услід. Особливо старається сержант. Козоле теж зворушений, наскільки це можливо для старого служачки. Він бурмотить щось на прощання і махає рукою; жест його, правда, швидше схожий на загрозовий. Він звертається до Бетке:

— Нормальні хлопці, правда?

Адольф киває. Ми мовчки крокуємо далі. Фердинанд опустил голову. Він розмірковує. Це з ним нечасто трапляється, але вже коли щось застрягне у нього в голові, він жує це довго й наполегливо. Сержанта з Дрездена він ніяк не може забути.

У селах народ витріщається на нас. У сторожці стрілочника у вікні стоять квіти. Повногруда жінка у блакитній сукні годує дитину. Собаки гавкають нам услід; Вовк відгавкується. На узбіччі дороги півень наскакує на курку. Ми бездумно покурюємо.

Крокуємо, крокуємо. Зона польових лазаретів. Зона інтендантських канцелярій. Великий парк із платанами. Під деревами ноші, поранені. Листя падає й вкриває їх багрянцем і золотом.

Лазарет для отруєних газом. Тут важкопоранені, яких не можна евакуювати. Сині, воскові, зелені обличчя, мертві, роз'їдені кислотою очі, хриплять і задихаються вмирущі в агонії. Усі прагнуть геть звідси, бояться потрапити в полон. Ніби не все одно, де вмирати.

Ми намагаємося втішити їх, запевняємо, що в американців краще годують. Але вони й слухати не хочуть. Знову та знову кричать нам і просять взяти із собою.

Їхні благання жахливі. У ясному повітрі, просто неба бліді обличчя здаються примарними. Найстрашніше виглядають бороди. Вони

стирчать якось самі по собі, жорсткі, уперті, буйна щетина на щоках, чорний мох висмоктує з них дедалі більше соків, і чимраз сильніше западають щоки.

Кінець безкоштовного уривку. Щоби читати далі, придбайте, будь ласка, повну версію книги.

ridmi
ТВІЙ УЛЮБЛЕНИЙ КНИЖКОВИЙ

КУПИТИ